

Landskapets urbanitet och urbanitetens landskap

Vägen till dagens städer har varit lång och styrd av olika, historiskt specifika drivkrafter. De börjar långt innan städerna formellt grundades. Förändringar i förståelse, förhållningssätt och organisation av landskapet under yngre järnålder skapade förutsättningen för landskapets urbanitet. Städerna är ett resultat av denna process. Inte dess mål eller en konsekvens av enkelriktade styrkeförhållande. Urbaniseringen kan sammanfattas som den process som frambringat urbanitet och urbanism. Processen tydliggörs genom bredare landskapsstudier i ett långt tidsperspektiv och genom analys av enskilda städer. Variationer och likheter belyses genom komparativa studier. Syftet är att finna de mänskliga erfarenheterna i formandet av dessa speciella typer av landskap. Även om vi inte gör anspråk på att presentera några färdiga svar vill vi gärna peka på andra möjligheter, utsiktspunkter och perspektiv. För vår diskussion har vi valt Malmö, Ystad, Trelleborg och Lund som exempel.

Källäget

Det arkeologiska källäget för de syd- och sydvästkånska städerna är tämligen rikligt. Sedan de sammanställningar som presenterades inom ramen för projektet Medeltidsstaden har ytterligare ett förhållandevis stort antal undersökningar genomförts. Behovet av bearbetning och syntesarbeten är emellertid mycket stort. Rent allmänt kan konstateras att såväl äldre frågeställningar som antikvarisk praxis lagt fokus på de äldsta perioderna i respektive stad och att senmedeltida och efterreformatoriska källmaterial är sällsynt.

Inom medeltids-/historisk arkeologi har man sedan 1970-talet med stor framgång kartlagt övergripande historiska processer. Den praxis som skapades för såväl produktion som konsumtion av stadsarkeologiskt källmaterial har format vår förståelse av den medeltida staden, det medeltida samhället och kanske även den sociala historien i stort. Med en viss förenkling har det varit städernas roll eller funktion i de här processerna som belystes och som utgjorde en mer eller mindre uttalad grund för studierna (Larsson 2000).

I städerna har vi identifierat de monument som vi tillskrivit avgörande roller i de övergripande historiska processerna, kartlagt deras utbredning och diskuterat deras datering. Äldre undersökningar var också som regel koncentrerade till de delar av staden som föreföll representera mönster med längre varaktighet, exempelvis torg, kyrkogårdar eller borgar. Detta har varit ett i huvudsak kvantitativt synsätt som dels har sin kunskapssteoretiska grund i 1800-talets idealistiska historiesyn, dels i att monumentens påtaglighet faktiskt gjorde det möjligt att få genomföra undersökningar under tider då arkeologi i städerna var långt ifrån självklar.

Vi har i första hand diskuterat staden som monument, institutionell topografi och funktioner och endast i mindre utsträckning som social- och kulturhistorisk arena. Vi har därför skapat oss en förhållandevis god kunskap om staden som just monument och institutionellt landskap. Däremot har vi en mer oskarp bild av hur varje stad fungerat. I mångt och mycket har vardagslivets strukturer och miljöer lämnats därhän. Beskrivningen har i hög grad gjorts «uppifrån» och «inifrån» med landskapet reducerat till «omland».

Landskapets urbanitet

I de senmedeltida städerna hittar vi uttalade stadsbor, speciella stadsinstitutioner och stadskyrkor samt i vissa fall även en stadsmur som markering och distinktion mot landsbygden. Även en speciell stadslag gällde för dessa orter. Före denna formalisering har emellertid samspelet med landsbygden varit större, och i vissa fall ska nog drivkraften bakom «skapandet» av dessa orter sökas utanför det till synes urbaniserade. Förutsättningarna för en urbanisering har legat i landskapet och ett brett spektrum av aktörer med varierande och skiftande målsättningar och strategier.

Länge betraktades landskapet som tämligen oproblemiskt och självklart. Det sågs som en mer eller mindre neutral bakgrund för bebyggelseutvecklingen utan någon egen historia. Ekonomiska frågor prioriterades på bekostnad av exempelvis sociala och kulturella dimensioner (Ersgård & Hållans 1996:10 f). Det dröjde väldigt länge innan människor dök upp på scenen.

Inom arkeologin har emellertid synen på landskapet förändrats i takt med ändrade teoribildningar med bakgrund i olika vetenskapsinriktningar (se t.ex. Ingold 1993). Idag framstår landskapets aktiva roll som arena och rum som självklar. Detta har lett till en tydligare syn på landskapet som kulturellt betingat, där kognitiva och symboliska aspekter anses ha bidragit till den rumsliga ordningen. Med människan som utgångspunkt kan landskapet därmed i hög grad sägas vara format av de synliga fysiska uttrycken, den dolda kunskapen och de föreställningar detta genererat. De dagliga rutinerna som ägt rum i en platsrelaterad förgrund har samverkat med den potential som den rumsliga bakgrunden tillhandahållit (Lefebvre 1991; Anglert 2006a:230 f).

Rum och landskap skapas av de topografiska förutsättningarna och kulturella uttrycken samt de sociala relationerna, och är under ständig omförhandling och omvandling. Landskapet är, och var, en process, inte en statisk, frikopplad bakgrund. Urbaniseringen är en del av denna process. För förståelsen av den tidiga stadsutvecklingen är det således inte fruktbart att söka ett omland genererat av den urbaniserade orten, utan istället betrakta urbaniteten som en del av landskapet. I ett landskapssammanhang blir det därmed viktigt att skilja mellan urbanisering och urbanism, där det senare är den livsform detta ledde till. De har haft olika förlopp där samspelet har växlat över tid. I den senaste urbaniseringsvågen med en omfattande inflyttning till städerna har exempelvis den urbana livsformen i sig själv varit en viktig attraktionskraft (Anglert 2006a:232 f).

Vissa perspektiv på den tidiga urbaniseringen framstår som viktiga utifrån ett landskapssammanhang. Landskapets föränderlighet innebär att olika strategier satt avtryck i landskapet. Beroende av social organisation och tillhörighet har olika strategier tillämpats, vilket medför att man måste anlägga flera perspektiv på utvecklingen, dvs. både underifrån och ovanifrån.

Dialektiken mellan tradition och förändring har präglat landskapets organisation och utveckling. Den har varit både tillbakablickande genom reproduktion och framåtblickande genom omvandling. Utvecklingen har emellertid förhållit sig till ett övergripande ramverk som endast långsamt har förändrats. På ett övergripande plan har förändringarna tvingats att förhålla sig till bebyggelsebilderna och färdvägarna. Mötesplatser och kollektiva referenspunkter har utgjort viktiga noder i landskapsuppfattningen (Olivier 1999; Bradley 2002).

Eftersom det förekommit lokala och regionala rumsliga förändringar och att platsers betydelse och innehåll har förändrats till följd av olika strategier är ett linjärt betraktelsesätt inte tillämpligt. En oreflekterad projicering bakåt i tiden kan vara vanskelig. Landskapet har formats och omformats i ett varierat tempo. För att skapa en förståelse av urbaniseringen som sådan och varje stads utveckling framstår ett längre tidsperspektiv som viktigt. Inte minst för de äldsta städerna, då den nya kunskapen kring den yngre järnålderns centralplatser ger ytterligare perspektiv bakåt i tiden. Utifrån landskapets varierande förutsättningar, utvecklingar och föränderlighet måste skapandet av varje stad ses i sitt speciella sammanhang. Detta har bidragit till en mångfald och variation både vad gäller urbaniseringen och städernas karaktär.

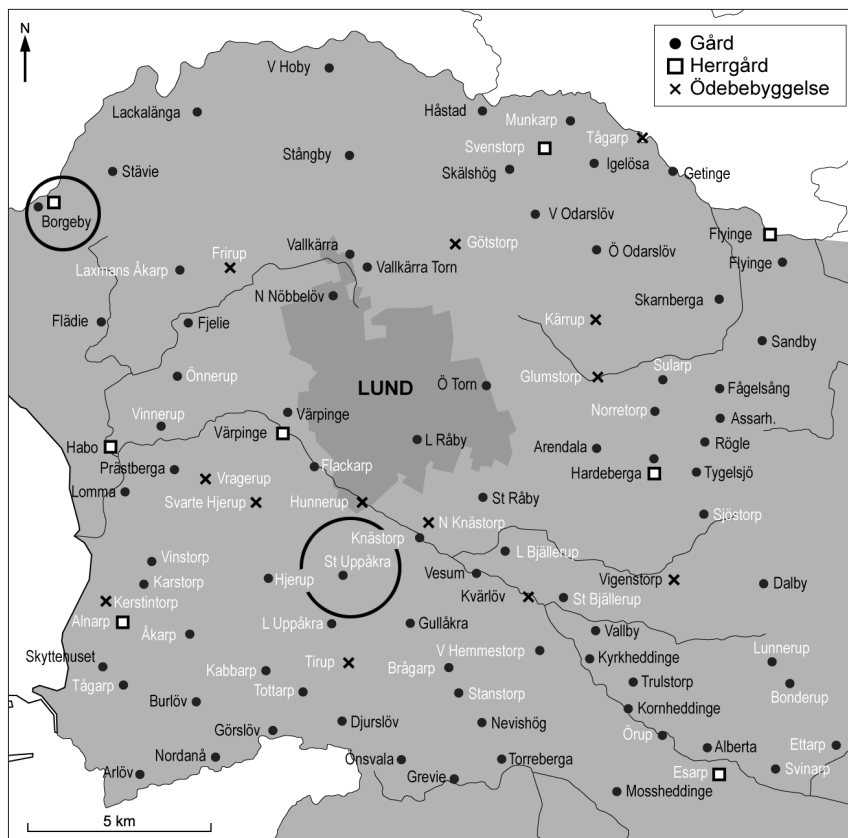
Trots omorganisationer, maktförskjutningar och förändrade betydelseinnehåll är inget landskap något nytt landskap. Vid varje förändring har man varit tvungen att förhålla sig till det existerande och framlevda landskapet. Den senare forskningen har visat på centralområden med ett större tidsdjup där centralitetens olika funktioner har förnyats och omvandlats genom att de getts nytt innehåll (Anglert et al. 2006:27 f). De investeringar som gjorts i form av bebyggelse och förbindelser har satt tydliga ramar för agerandet. Varaktigheten har varit beroende av vilka strategier som tillämpats.

Återkommande diskontinuiteter tycks ha varit regel i förstatliga samhällen snarare än undantag. Sådana diskontinuiteter tycks ha varit särskilt påtagliga under 500-talet, under 900-talet och under 1200/1300-talet. Detta förefaller även gälla sydvästra Skåne då påtagliga förändringar i landskapet kan iakttas vid dessa tidpunkter. Det vi kan se på regional nivå tycks utgöra delar och följer av mera omfattande förändringar. För den tidiga urbaniseringen är framför allt de båda senare skedena av störst intresse. Under slutet av 900-talet skapas inlandsstaden Lund och under 1200-talet kuststäderna Malmö, Trelleborg och Ystad.

Den tidiga urbaniseringen landskap

Det äldre landskapet kring Lund har dominerats av den närliggande centralplatsen Uppåkra, som har tillmätts en övergripande regional betydelse under järnåldern (Fabeck 1993; Helgesson 2003). Lund fick en motsvarande betydelse under den efterföljande tidiga medeltiden. Platserna har dock haft helt olika betydelseinnehåll som uttryck för två olika samhällsliga diskurser. Att platsen flyttades 5 km har varit en tydlig markering, varigenom landskapet fick ett nytt innehåll med nya referenser (Fig. 1).

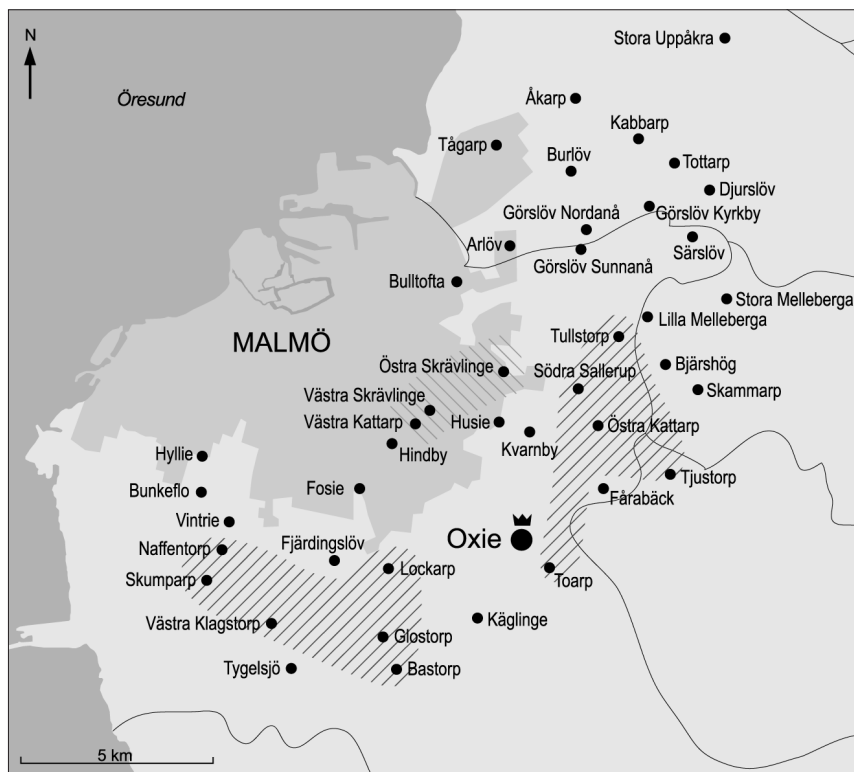
Sambandet med äldre vägsträckningar ofta framhållits i diskussionen kring Lunds lokalisering. Lunds placering i anslutning till korsningen av äldre kommunikationsleder utgör den äldsta, kända, förändringen av landskapets och rörelsemönstrets betydelse. Lund skar av de äldre förbindelselederna. De äldre rörelsemönstren laddades med ett nytt betydelseinnehåll: de har nu lett till Lund. Landskapet kopplades om.

Figur 1. Området kring Lund med territoriella strategiska element i form av torpbebyggelse (vitmarkerad), ringborgen i Borgeby och den äldre centralplatsen St Uppåkra. Efter Dahl 1942.

Genom att skära av etablerade rörelsemönster utgjorde placeringen en domänförändring i den regionala rumsliga organisationen. Det var en handling som gjordes i kontrast eller konfrontation mot äldre mönster (Lihammer 2003). Det landskap som redan fanns har laddats om. Det har varit den betydelse – eller centralitet – som redan fanns som utgjort attraktionskraft för agerandet. Omorganisationen innebar en förändring i hur den sociala kontrollen kunde utövas. Detta kan sättas i samband med förskjutningen och omorganisationen av styrkeförhållandena i slutet av 900-talet. Det fanns kraft att introducera nya rums- och rörelsemönster och såväl rumsliga praktiker som representationer förändrades.

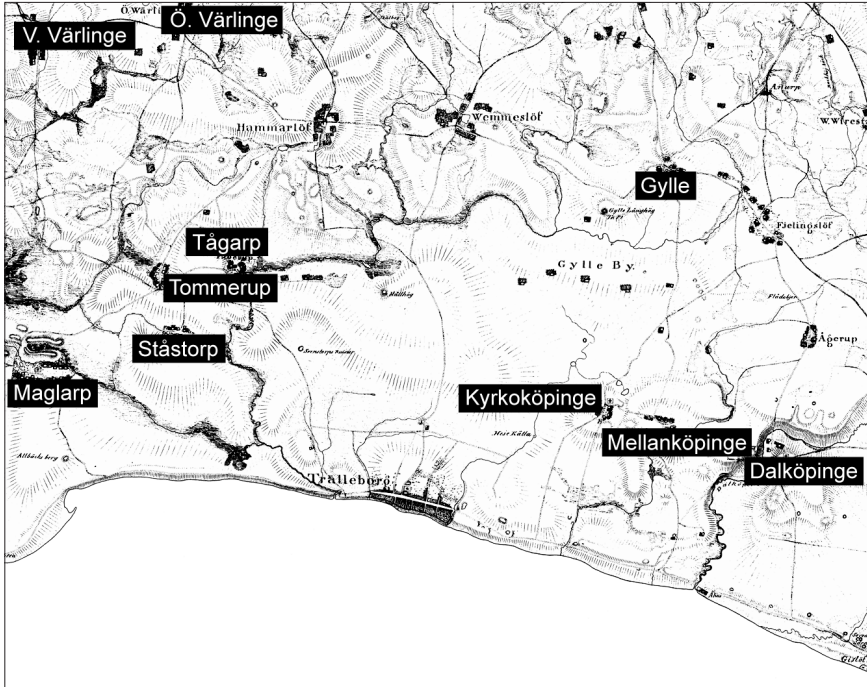
Landskapet kring Malmö karaktäriseras av en tät och omfattande bebyggelse under både förhistorisk och historisk tid. I området har kontroll eftersträvat genom kungalevet Oxie. I Oxie tycks en omfattande, specialiserad och flerfunktionell bebyggelse ha etablerats på kort tid under första hälften av 1000-talet. Platsen har förknippats med en inte säkert lokaliserad kungsgård, har varit en tingsplats och Oxie härads centrum (Fig. 2). Oxie har även varit en kommunikativ knutpunkt då flera vägar sammanstrålade här (jfr. Lund, ovan). I de äldsta diplomerna från 1100-talet går orten under benämningen *villa*, vilken möjligen är en referens bakåt i tiden. Innebörden av denna benämning är oklar, och har använts för att beteckna

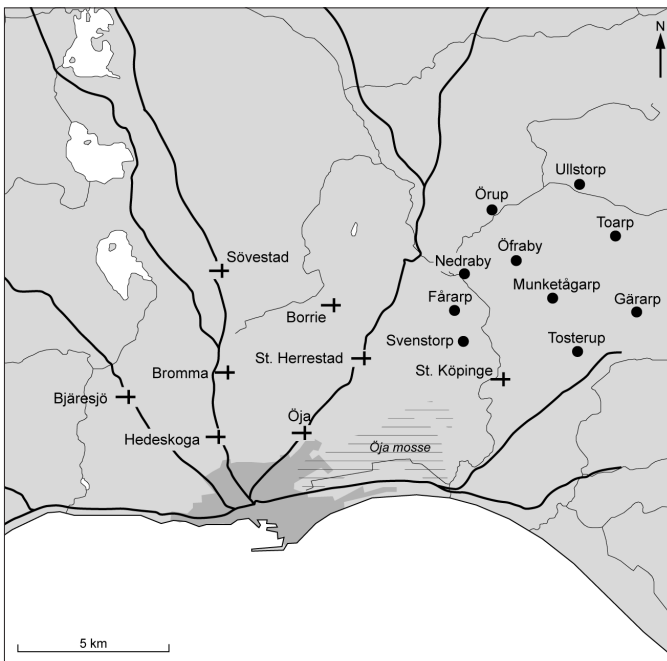
Figur 2. Området kring Malmö med territoriella strategiska element i form av torpbebyggelse, skrafferat, och kungalevet Oxie. Fig. Henrik Pihl UV Syd.

allt från urbaniserade orter till byar (Andersson 1971:25 ff). Oxies betydelse har inte varit långlivad, varför det finns ett tidsglapp i förhållande till de äldsta arkeologiska spåren i Malmö. Malmö kan ses som resultatet av en tydligt ändrad strategi. Plötsligt hamnade kusten i centrum. Vägar och förbindelser inom området fick helt andra riktningar, men framför allt innebar det nya möjligheter till långväga kontakter sjövägen.

På platsen för Trelleborg fanns en omfattande bebyggelse under 700- och 800-talet. Relationen till den under 900-talet uppförda ringborgen är något oklar, men bosättningarna på strandreveln har troligen upphört, åtminstone minskat radikalt, när borgen byggdes. Under 1000- och 1100-talet fanns ingen bebyggelse på platsen och det är först i samband med stadens grundläggning på 1200-talet som den dyker upp igen. Landskapet bakom staden rymmer dock företeelser av intresse för den tidiga urbaniseringen i området (Fig. 3). Några kilometer in i landet låg kungalevet Gylle, som även var tingsplats och trolig myntort. Av intresse är också de fyra medeltida byarna med namn som slutar på *-köpinge*, vilka ligger ett par kilometer in i landet strax öster om Trelleborg. Utifrån dessa byar har det spekulerats kring förekomsten av en senvikingatida handelsplats med namnet Köpinge (jfr. Cinthio 1975). En jämförelse med Ystad, några mil österut, visar på en likartad bild med äldre centrala funktioner i det omkringliggande landskapet. Även här har det i inlandet funnits ett kungalev och en köpingeplats som föregått staden (Fig. 4).

Figur 3. Området kring Trelleborg med territoriella strategiska element i form av torpbebyggelse, ringborg (på platsen för den senare staden), köpingeorter och kungalevet Gylle. Fig. Henrik Pihl UV Syd.

Figur 4. Området kring Ystad med territoriella strategiska element vägar, torpbebyggelse, köpingeort och kungalevet Nedraby. Fig. Henrik Pihl UV Syd.

Förutsättningarna för urbaniseringen i landskapet har uppenbarligen varierat även om det finns strategiska element som återkommer. I det ovanstående har endast ett fåtal aspekter på landskapet lyfts fram, men urbaniseringen har varit mer komplex än så. Det mer vardagliga handlingsmönstret har skapat rumsliga praktiker, som bidragit till struktureringen av bebyggelsen och hur kommunikationerna i landskapet har utformats (se nedan). Mötesplatser och gemenskaper har skapats. Landskapet som process har alltså formats och förändrats utifrån både en endogen och exogen påverkan, vilka utgått från de strategier olika grupper i samhället tillämpat (Anglert et al. 2006:24 f). Vilken riktning utvecklingen sedan tagit har varit avhängigt styrkeförhållanden i det aktuella landskapet.

Strategier i landskapet

De förändringar i förståelse, förhållningsätt och organisation av landskapet som inleds under yngre järnålder skapade förutsättningarna för landskapets urbanitet. Den landskapsomvandling som påbörjades under 900-talet innebar en markant förändring av landskapets innehåll. De platser som senare blev städer utgjorde inte de enda nyskapade markeringarna vid denna tid.

De platser som inte blir städer, ringborgarna och de senare kungaleven, skall alltså inte betraktas som misslyckade urbaniseringsförsök utan som delar i en ganska praktiskt utformad territoriell strategi. Dessa platser har varit fördelade med viss regelbundenhet och avstånd. Stödjepunkterna har utgjort en påtaglig närvaro i landskapet vilket i sin tur varit en förutsättning för att kunna utvidga och delegera anspråk och rättigheter. Den politiska diskursen «lades ut i landskapet» genom att landskapet gavs en annan social form och struktur (Anglert et al. 2006).

Skapandet av Lund kunde endast ske på bekostnad av den äldre centralplatsen Uppåkra, eftersom de båda orterna var uttryck för två helt skilda strategier, både politiskt och ideologiskt. Båda var avsedda att spela en regional roll, men det var framför allt i det närliggande landskapet som de olika strategierna gjorde tydligast avtryck. Till Uppåkra var knutet en tämligen omfattande och komplex jordegendom, som främst avslöjas av koncentrationen av bebyggelser med torpnamn (jfr. Fig. 1). Torpnamnen ska emellertid ses i samband med skapandet av Lund och den omvandling landskapet då genomgick (Anglert 2003). Det har också visat sig svårt att föra torpnamnen till en period äldre än slutet av 900-talet. Dessutom kan den allmänna uppfattningen om de tidiga torpnamnen som representerande en bebyggelsekategori av underordnad betydelse (avgärda enhet) ifrågasättas. En stor andel av torpbyarna har haft huvudgårdar och flera har även blivit kyrkliga sockencentrum. Den nedsättande betydelse som benämningen *torp* senare fick tillhör 1200-talet (Anglert 2006a:257). För landskapet kring Lund innebär detta att ett namnskifte och etablerandet av nya torpbyar var en aktiv del av strategin kring landskapsomvandlingen. Allierade till en «symbolisk kungamakt» har residerat i dessa byar, men även i staden. Till detta skede hör även den kyrkogård vid Drotten i Lund (ca. 990–1050) vars stora antal begravingar tyder på ett större upptagningsområde än själva staden. Avsaknaden av tidiga kyrkor i Lunds absoluta närområde tyder på att människorna från detta område valt Lund som begravningsplats. Torpbyarnas aktiva roll i landskapsomvandlingen understryks också av att många drabbades av ödeläggelse under senmedeltid. Vid nästa större landskapsomvandling under 1200-talet hade de ingen roll att spela i den strategi som låg bakom denna förändring.

Torpbarnas roll framträder även i landskapet kring Malmö. I anslutning till kungalevet Oxie har det legat ett större antal torpbyar, vilka även här har representerat en «kungamakt» med allierade. Avsikten har varit att skapa kontroll och hävda nya intressen i detta tätbefolkade område, att slå in en kil i ett äldre centralområde (jfr. Fig. 2). Frågan är vilken betydelse detta har haft för etablerandet av staden Malmö under 1200-talet. Troligtvis ingen, i varje fall ingen direkt inverkan. De äldsta arkeologiska lämningarna i staden kan istället knytas till det rika sillfisket som bedrevs längs kusterna med en början under 1100-talet. Intresset för det vinstgivande sillfisket har sannolikt kommit från flera håll, dels från den kustnära landsbygdens aristokrati, dels från kontinentala intressenter – uppköparna. I samverkan mellan dessa grupper skapades ett säsongsmässigt fiskeläge på platsen för den senare staden. Fiskets ökade kommersialisering ökade intresset för kusten ytterligare.

Framväxten av en formaliserad kungamakt innebar en märkbar förändring av styrkeförhållandena i landskapet. Den nya kungamakten kunde hävda starkare och tydligare anspråk i landskapet, bl.a. rätten till stranden. Att göra Malmö till sin stad var ett uppenbart strategiskt drag. Förutom Malmö grundlades flera städer under 1200-talet längs kusten, vilka ingått i en samlad strategi. En av dessa städer var Ystad som uppvisar många likheter med utvecklingen i Malmö. Även här tycks inledningsvis det omgivande landskapet interagerat med intressen från sjösidan och först senare har kungen tagit kontroll över staden. Landskapet kring Ystad tycks dock inte rymt något centralområde under järnåldern, utan fiskeläget och staden har uppstått mellan två äldre, centrala järnåldersbygder (Becker & Anglert 2006).

Landskapet kring Trelleborg ger en mera diversifierad bild. Under mellersta järnåldern har ett betydande bosättningsområde karaktäriserat av bebyggelse, gravar och rika fynd sträckt sig från platsen för staden och några kilometer västerut. Från senare delen av järnåldern är de arkeologiska lämningarna koncentrerade till det senare stadsområdet och de närmaste omgivningarna. I början av 900-talet överges denna bosättning och därmed kusten. Tillkomsten av ringborgen måste ses i detta sammanhang, även om dess syfte och funktion är oklar. Anläggandet tycks dock ha varit en misslyckad strategi.

Ursprunget till de fyra medeltida byarna med namnändelser på *-köpinge* nordost om Trelleborg är oklar. Byarna har emellertid en något indragen lokalisering i förhållande till kusten. Ett eventuellt samband med den övergivna kustbosättningen har antytts, men inte diskuteras vidare (Jacobsson 2003). I landskapskontexten förefaller det emellertid som högst rimligt. Etablerandet av kungalevet Gylle har inneburit en likartad strategi som vid anläggandet av borgen, men med en något mera passiv hållning.

Övergivandet av kusten förefaller ha medfört ett mer fragmenterat landskap, inom vilket «kungamakten» har etablerat en kontrollpunkt. Till detta sammanhang kan förmodligen torpbyarna lokaliserade inom det äldre centralområdet väster om Trelleborg föras. Arkeologiska undersökningar i ett par av dem avslöjade speciella och rika gårdsmiljöer från tidig medeltid. När sedan staden Trelleborg grundläggs skedde det tämligen momentant på den gamla kustbosättningen, och eventuella köpingen, som legat helt öde i närmare 300 år.

Det fanns även områden med likartade förutsättningar men där det aldrig grundades några städer. Mellan Trelleborg och Ystad på sydkusten fanns under stora delar av järnåldern ett centralområde kring Dybäck. Från vikingatiden finns många högstatusfynd och en förmodad handelsplats vid kusten. Även här genomgick landskapet en omvandling omkring millennieskiftet. Något indraget i landskapet etablerades här ett kungalev, som tillsammans

med flera torpbyar manifesterade av runstenar och kyrkor har format de tydligaste uttrycken för strategin bakom förändringen (Anglert 2003). Någon förändring skedde däremot inte under 1200-talet, vilket sannolikt har att göra med att det inte förelåg ett behov från kungens sida. Vid omvandlingen omkring år 1000 hade en enhetlig maktstruktur lagts över området (jfr. Lundområdet), och några intressekonflikter har inte präglat den fortsatta utvecklingen.

Ovanstående exempel har visat på hur handlingsmönster, strategier och maktförskjutningar har påverkat och orsakat landskapets diskontinuerliga utveckling. Urbaniseringen i landskapet har inte varit en evolutionär eller linjär utveckling där staden har varit målet. Två tydliga diskursskiften har framträtt, ett under 900-talet och ett under 1200-talet. Det tidigare skiftet har ett samband med en allmän nedgång, en reaktiv diskursändring, medan den andra har varit aktiv. Det senare skiftet möjliggjordes av en institutionaliserad (formaliserad) kungamak, vilken förutsatte en decentralisering av makten. På det lokala planet ledde en ökad territorialisering av landskapet till ett huvudgårds- och landbosystem samt ett heltäckande sockennät. En efterföljande konsolideringsfas varade tills krisen på 1300-talet, vilken föranledde ytterligare en reaktiv diskursändring.

Aktörsperspektivet

Landskapets och platsers form och struktur är, som framgått, delar av samhällets sociala struktur. Det sociala rummets form skapas av (observerbara) rumsliga praktiker. För arkeologens del återstår spår och lämningar efter sådana. Rummets struktur utgörs av hur det framställs och definieras, vilket är kopplat till de rådande styrkeförhållandena. Betydelserna skiftar allt efter vem eller vilka som tagit rummet i besittning.

I äldre stadshistoriska framställningar presenterades ärkebiskoparna eller kungarna själva som ensamma om att ta landskapsrum i besittning. De utfärdade privilegier, ställde mark till förfogande och garanterade skydd och fred. Det krävs emellertid ett stort antal människors medverkan för att uppfylla en kyrklig eller kunglig befallning. Staden kan bara skapas som ett för överhet och invånare gemensamt projekt.

En specifik social praktik för sättet att förstå och förhålla sig till omvärlden genom att ordna, klassificera och att agera är det som skapar samstämmighet och kommunikation, det vill säga att man förstår varandras handlande. I likhet med Axel Christophersen menar vi att vi bör ställa oss frågan hur den urbana livsformen skapats (Christophersen 1997; 2000). Upplýsningar om mentalitet och föreställningsvärld finns i det vardagliga, ofta som en form av oavsiktlig information skapad genom upprepning och rutin. Mentaliteten är (sed)vanan som kommer till uttryck genom handling i stadens rumsliga praktiker. Det är handlingars resultat i form av lämningar och ofrivilliga spår som står arkeologen till buds att undersöka. Genom jämförelser kan variationer i handlingsmönster sättas i belysning. Förändringar i det vardagliga innehåller information om de historiska processernas dynamik.

Om vi förstår det urbana som en uppsättning handlingsmönster som skiljer sig från sådana vi kan se spår efter i det övriga landskapet, kan den användas som ett kriterium för vad som vid en viss tid varit att räkna som en «fungerande stad». Det blir ett slags kvitto på att invånarna själva definierat, identifierat och grupperat sig som stadsbor och genom delade betydelser uppfattat och format sin miljö som «stad». Identitet är en handling, ett aktivt ställningstagande som ytterst handlar om klassificering av och om relationer mellan grupper av människor. Till skillnad från en kategorisering vilken görs av någon utomstående är gruppidentiteten en egen

definition. Man definierar sig själv i förhållande till andra. Det gör att relationerna till andra är flytande, påverkbara och framför allt situationsanknutna (Eriksen 2003). Identiteter rör det sociala livet på en vardaglig nivå.

Att kategoriseras som stadsbo, *cives*, är en utvändigt definition gjord av överheten. Det är en form av symboliskt våld. Juridiska privilegier är ibland snarare ett uttryck för maktens avsikter och förhoppningar än ett bevis för att det funnits en stad (vid tidpunkten). Det finns exempel på att det getts stadsprivilegier åt platser som vid närmare undersökning inte alls fungerat som städer (Klackenberg 1986). Även om avsikterna skulle ha följts upp genom tvångsförflyttning gör det heller ingen stad. Det krävs att målsättningen delas och att alla handlar därefter, som ett slags förväntningssystem (Habermas 1994:79).

Staden är ett system av tydliga avgränsningar och kontrollerade perimetrar. Detta infogar makt och disciplinering i rummets disposition. Platser skapas genom att flera grupper förändrar sina sociala praktiker, även de närmast samhällets botten. Vi måste därför ta såväl samförstånd grupper emellan som motstånd, vanmakt eller allmän tröghet i beaktande.

I den arkeologiska diskussionen har man ofta använt sig av ett maktbegrepp som i praktiken diskvalificerat eller passiviserat de flesta människor i historien, något som reproducerat en konstig människosyn och ställt arkeologin på eliternas sida. Att bortse från stora delar av befolkningens agerande skulle nog också tillskriva den tidigmedeltida aristokratin en allt för stor styrka och en typ av dominans som hör senare, utbyggda, stater till. Makt förutsätter dialektik, till exempel genom delad kunskap och förståelse. Stadens gestaltning behöver inte betraktas ur ett konfliktperspektiv. Omförhandlingen av styrkeförhållanden och herravälde har fungerat på olika sociala nivåer, från trälar till myntare. Genom att agera i samverkan har de sociala strukturerna omskapats.

Att tilldela flera invånare viktigare roller för städernas tillblivelse som livsform är väsentligt för att komma runt «den teleologiska fällan» som delvis gjort sig bekant i äldre diskussion. Att det här används begrepp som «strategi» och så vidare innebär dock inte att målen för olika grupperna av människor varit detaljerade eller specificerade.

Urbaniseringen är ett gemensamt projekt som involverat stora mängder människor. Initiativet må ha kommit uppifrån men har för sin framgång varit beroende av samverkan. Det vill säga att en stadskultur inte behöver vara pålagd uppifrån, utan bör betraktas som resultatet av en växelverkan där handlingar och beslut påverkat möjligheterna till vidare handling. Poängen i sammanhanget är i stället att man tillmäter en större andel av stadens invånare betydelse för utformningen av staden, att man breddar aktörspektivet.

Urbanitetens landskap

Som nytt socialt rum i slutet av 900-talet var Lund säkerligen förknippat med begränsningar på olika nivåer. Utöver rent fysiska begränsningar kan även konsumtionsmönster beskrivas som en form av restriktion. Försörjningslogistiken kan ha varit besvärlig. Detta är emellertid ännu inte undersökt i någon vidare omfattning. Man måste dock understryka ömsesidigheten i relationerna. Att folk enbart skulle ha kommenderats ut till en nyskapad lokalitet skulle troligen inte ha fungerat. Att flytta och associeras med det nya herraväldets plats – som ett slags ombud för denna – har däremot skapat legitimitet åt den egna positionen i en ny social ordning. Det har funnits en villighet till «underkastelse» eller vissa umbäranden. Troligen har platsen skapats kring rika och mäktiga familjegrupper med tillhörande hushåll vilka stått i

ett klientförhållande till kungamakten (jfr. Tesch, denna volym). De möjligheter att berika sig som varit förknippade med Lund som bas för territoriellt anspråk kan ha fungerat som drivkraft att underordna sig och flytta dit (ett aktivt agerande). Man har fått del av makten genom delegering.

Den äldsta bebyggelsen i Lund har varit glest grupperad inom avgränsade ytor på ett sätt som liknar det samtida agrara. I det äldsta skedet var tomter och trajektorier relaterade och orienterade till varandra men inte till husen (Magnusson Staaf et al. 1996). Även om Lunds grundläggande struktur (vid 1000-talets inledning) inte behöver förstås i termer av «gator» eller «gatunät», har de äldre kommunikationsmönstren spelat roll för senare gestaltning. Kommunikationsleder vilka följt topografin har haft lång varaktighet. Den rumsliga omstruktureringen (och betydelseförskjutningen) har fungerat på en övergripande nivå. Den «förtätade landsbyn» utgjorde en koncentration av herravälde som på ett påtagligt sätt fungerat som distinktion i förhållande till omgivningen (jfr. Andrén 1985).

Man har inledningsvis behållit den rumsliga organisation av gårdarna man var van vid: man hade gott om plats, kunde hålla kreatur och deponera sitt avfall över generöst tilltagna platser. Kulturlagren från denna tid är, om de inte samlats ihop för att fylla ut svackor, tunna och har legat öppna. Man kunde röra sig relativt fritt och bekvämt och något egentligt gatunät behövdes inte för att ha tillträde till tomterna.

Det är under loppet av 1000-talet som Lund ges en utformning som tydligare kommer att skilja den från byarna runt omkring. Arkeologiskt är detta skede påtagligt som en successiv förtätning av bebyggelsen och genom förändrade rumsliga dispositioner. Ändrade handlingsmönster följde, vilket är tydligt i de stratigrafiska depositionerna. Det tycks också ske en form av «förtätning» av fyndmaterialet som skulle kunna tyda på en förändring av invånarstrukturen. Distinktionen kan ha uppfattats positivt och tätorten attraherat inflyttning. Här återstår mera bearbetning innan man kan uttala sig mera detaljerat.

Förtätningen av tomterna har uppmärksammats sedan tidigare. Diskussionen har dock varit begränsad när det gäller vad det inneburit för social, rumslig praktik att gå från större till mindre utrymmen; att bo tätt kräver acceptans. En förtätad bebyggelse har medverkat i omskapandet av såväl det fysiska som det sociala och mentala rummet.

Det gjordes en allt mer förfinad indelning, avgränsning och fixering av land och värden. Man ekonomiserade utrymmet och det gjordes ökade investeringar i platsen (jfr. Hansen, denna volym). Rörelsemönstren strukturerades, det skapades sanktionerade och reglerade trajektorier i form av gatunät, vilket i sin tur återverkade på bebyggelsens orientering (Magnusson Staaf et al. 1996). Tillträdesmöjligheterna blev allt mer komplexa i takt med förtätad bebyggelse och tillträdet till tomterna kanaliserades via gatan. Runt 1100 orienterades byggnaderna tydligt i relation till gatorna. Man kan säga att det är först i och med detta som gatorna skapades i denna bemärkelse. Gatan som princip att ordna rörelse återverkade på de dagliga rörelsemönstren, vilka så småningom kom att skilja sig helt från dem som skapades i byarna. Gatan kom att fungera som en urban indikator. Samspelet mellan gata och hus förkortade avståndet mellan «offentligt» och «privat». Båda rummen kom att laddas om med andra handlingsmönster (Magnusson Staaf et al. 1996). Tomterna slöts successivt mot dem som rörde sig i staden, vilket ytterligare underströk skillnaden mot resten av landskapet. Gatan i samspel med bebyggelse utgjorde en rumslig princip som markerade gränser och skapade

relationer och som återkommer i de yngre städerna. När exempelvis Trelleborg grundades fanns de med redan från början: här lades gatorna ut inledningsvis.

Att överheten uttryckligen uppfattat Lund, Lomma och Helsingborg som speciella, reglerade, platser framgår av Knut den heliges gåvobrev från 1085. Av brevet framgår att det skall erläggas en årlig avgift för tomtbesittning i Lund och att denna, kungliga, rätt överläts till den ännu inte fullbordade S:t Laurentius kyrka. Även den av Adam av Bremen på 1070-talet återgivna myten om att göra Lund till det «britanniska Londons medtävlare» illustrerar denna uppfattning. Detta är dock inte något som behöver vara giltigt för 990-talet. Den poäng som bör understrykas är i stället betydelsen av «övriga grupper», det vill säga de invånare som inte hörde till de kyrkliga och kungliga eliterna, förändrade handlande för skapandet av «staden» genom att successivt skapa en social, rumslig praktik som allt mer kom att skilja sig från omgivningen (Larsson 2006b). Som understrukits kan invånarna inte bara betraktas som passiva objekt som det agerats på, eller som kommenderats hit eller dit. De flesta organisationsformer kräver, för att fungera i ett lite längre tidsperspektiv, någon form av acceptans. Den kan förvisso variera längs hela skalan från underkastelse till deltagande. De indikationer på förändringar i sociala praktiker under 1000-talets senare del, bebyggelsens förtätning och orientering, avfallshantering etc., har tolkats just som medagerande. De lokala sociala praktikerna har samverkat med de omgivande betingelserna – och överhetens önskemål.

Kyrkostaden

Om man med en förenkling menar att investeringarna under loppet av 1000-talet till stor del gjordes underifrån klarläggs överhetens önskemål och investeringar under 1100-talet: Lund ges en explicit – och ideologisk – gestaltning. Det var kyrkan som hade kraft att bygga upp och vidmakthålla en stabil organisation. För Lunds del innebar det att, i egenskap av centrum för den kyrkliga organisationen, stora resurser investerades. I ideologiskt hänseende blev Lund, i egenskap av ärkesäte, knutpunkt i ett vidsträckt nätverk. Från Lundagård har man på ett eller annat sätt interagerat med hela kristenheten. I ekonomiskt hänseende förefaller Lunds relationer däremot att ha varit centripetala, det vill säga utbytet har i första hand försiggått med den närmaste omgivningen.

Den ytterligare våg av uppsträckning och förtätning av bebyggelsen som genomfördes i Lund under perioden ca. 1070–1130 sammanfaller med de omfattande byggnationer och omstruktureringar som styrts från det då tämligen nyinstiftade ärkesätet: uppförandet av Domkyrkan, ärkebiskopsresidenset Lundagård och träbroläggningen av Stortorget – och stadens vall. Organisationen i sockengator, som Anders Andrén daterat till den tidigare delen av perioden 1050–1150, får betraktas som del av samma skeende (Andrén 1984:59). Möjligheterna att förflytta sig, synintryck och upplevelser förändrades och tillskrevs nya betydelser.

Rörelsemönstren, restriktionerna och regleringen av stadens rum skapades som en massiv investering i stadens rumsliga struktur. Under en förhållandevis kort tid investerar ärkebiskopen ett omfattande reellt och kulturellt kapital i det stadsrum som till en fjärdedel var honom förlänat. Investeringen var inte enbart ett uttryck för att hävda stabilitet och permanens eller en uppvisning av ekonomisk och politisk styrka utan även en explicit hänvisning till att överheten och aristokratin var en integrerad del av en vidare, europeisk, social ordning. Betydelseinnehållet har knutit an till ett kontinentaleuropeiskt, och kan förstås som en strävan

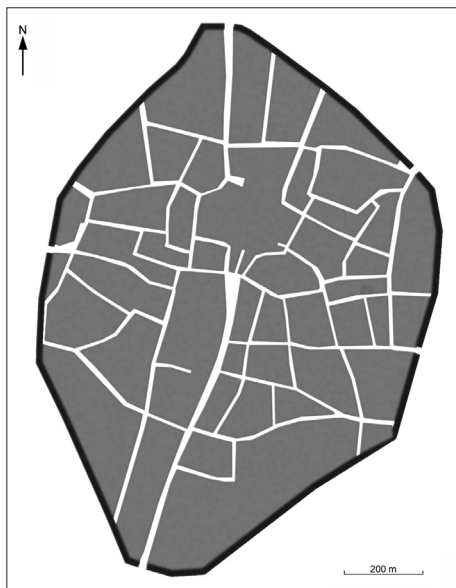
att exponera den feodala, kristna, ideologin – som ett sätt att skapa och organisera förståelsen av den sociala verkligheten – snarare än med hänvisning till det lokala landskapet. Det var de centrifugala relationerna som kom till uttryck. Förebilderna har hämtats «långt bortifrån»; ett avgränsat kyrkligt rum som ytterst går tillbaka till den Gregorianska kyrkoreformen. Staden gavs därmed en tydlig ideologisk funktion (Larsson 2006b:208 ff och där anf. litt.).

Man har försökt forma ett sammanhållet rum som i sig innefattade och uttryckte den på en gång organiska och hierarkiska samhällssynen. Stadsrådets delar hängde samman i ömsesidiga relationer där invånare och verksamheter grupperats i termer av över- och underordning. Detta reglerade urbana rum som skapades under 1100-talet var ett kyrkligt rum, en avspeglning av «det himmelska Jerusalem» (Andrén 1998a). Det var den kosmologiska, ideologiska, diskursen som las ut i stadslandskapet (jfr. Tesch 2000). Kyrkan var sanningsproducent och kunde forma uppfattningen om det urbana livets morfologi.

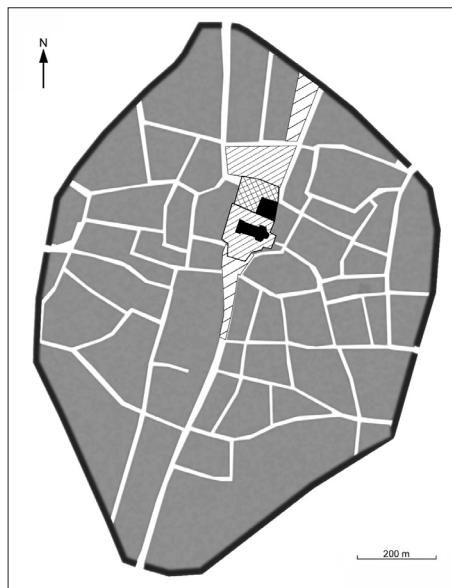
I Lund har kyrkans män markerat sin närvaro på flera markanta sätt i stadsbilden. Residensen har närmast bildat en «kyrkostad» i staden (Andrén 1984). «Kyrkostaden» har legat runt Lundagård, i stadens norra och högst belägna, delar. Användandet av arkitekturen har spelat en väsentlig roll i kontroll av rörelse där gata och bebyggelse har format ett monumentalt rum. Dessa miljöer fungerade som en form av utsikt och uppsikt över människors rörelse inom staden samtidigt som de verkat som markerade, enklavliknande, avgränsningar i förhållande till samma rörelse. Det vill säga det var både närvaro och distans som uttrycktes. Rörelse har i själva verket styrts mot dessa arkitektoniska uttryck för ostentativ konsumtion, som stationer på väg in mot stadens hjärta: det fanns inga genomgående gator (Fig. 5). Det har inte gått att passera rakt igenom staden, nästan all rörelse har letts till torget och domkyrkoområdet, vilket kan förstås som stadens centralpunkt och normativa centrum. Dess ideologiskt skapade och fysiskt uttryckta rumsliga roll i kombination med den sociala ordningen har skapat ett monumentalt landskap med det goda, det vill säga ärkesätet och domkyrkan som centrum (Larsson 2006b:218 ff och där anf. litt.).

Ärkebiskoparnas residens Lundagård har utgjort en inre kärna i ett system av olika, sinsemellan avgränsade, rum med varierande grad av hierarkiskt ordnad tillgänglighet. Den yttre sfären utgjordes av det träbrolagda torget i söder och kålgårdarna i norr. Domkyrkoområdet och domkyrkan har förvisso varit avgränsat och definierat av murar (och ett porttorn) men har varit genomsläppliga för besökare medan tillträdet till Lundagård varit mera selektivt (Fig. 6). Avgränsningarna har fungerat som en markering för att understryka att det innanför murarna har varit andra, kyrkliga, lagar som gällt. Det viktigaste för en social reglering har varit att avgränsningarna funnits, inte det arkitektoniska sättet på vilket de gjorts. Sammanstrålningen av andlig, temporal och fysisk centralitet uttryckte ärkebiskopens roll som ledare, jordägare, enhetssymbol och väktare av stadens och samhällets ordning (Larsson 2006b:243 ff och där anf. litt.).

Gestaltningen av topografi och rörelsekontrollskrev in betydelse i landskapet. Rekonstruktionen av processionsvägen har använts som utgångspunkt för en intressant tolkning av kyrkornas patronymier. Anders Andrén har föreslagit att fördelningen av helgonnamn representerar en symbolisk karta (Andrén 1998b). Att, åtminstone de yngre kyrkorna förefaller organiserade på detta sätt uttrycker den kyrkliga strategin att inskriva betydelse i stadsrummet och som en illustration av de kyrkliga eliternas roll som producenter av sanning och kunskap. Med utgångspunkt i den kristna kosmologin skapade och upprätthöll kyrkan detta universum.

Figur 5. Lunds högmedeltida stadsplan. Fig. Henrik Pihl UV Syd.

Figur 6. Domkyrkoområdet i Lund utgjorde under högmedeltiden en inre kärna i ett system av sinsemellan avgränsade rum med varierande grad av tillgänglighet. Ju tätare skraffering desto mindre tillgänglighet. Fig. Henrik Pihl UV Syd.

Det är möjligt att det funnits en social rangordning av stadens miljöer. Dock återstår bearbetning innan detta kan klarläggas för denna period. Det väsentliga är att det funnits en form av «stadsplanering» och att stadsplanen förstås som materialiserad ideologi. Konceptet var framgångsrikt så till vida att invånarna också investerade i organisation och bebyggelse. Genom denna samverkan konsektrades ett rum som radikalt skiljde sig från det omgivande landskapet.

Det träbrolagda torget anlades under början av 1100-talet som en del av den monumentala omskapningen av stadsrummet (Eriksdotter 1994). Under loppet av 1100-talet förändras styrkeförhållandena, delar av stadens invånare, i det här fallet de grupper som utvecklas till borgerskapet, stärker sina positioner. Vi kan se torgets ändrade betydelse, och minskade yta, från mitten av 1200-talet som en framgång för köpmännen: det omformas till ett merkantilt rum. Det arkeologiska kunskapsläget ger vid handen att positionerna bokstavligt talat flyttats fram lite i sänder; den öppna torgytan krymper till förmån för bebyggelse. Det som framstår som paradoxalt – åtminstone i relation till den stereotypa bilden av den medeltida staden – är att när torget blir en merkantil plats så krymper det. Från att ha varit just en stor, öppen, yta blir det en vidgad gata (Larsson 2006b:249 ff och där anf. litt.).

Köpstaden

Avgränsning och reglering utgör instrument för att klassificera och gruppera människor. Kanalisering av rörelse skapar kontrollpunkter och gränzoner, som både innesluter och utestänger. Stadslandskapets rumsliga grammatik, gatunätet, kanaliserar såväl rörelse som

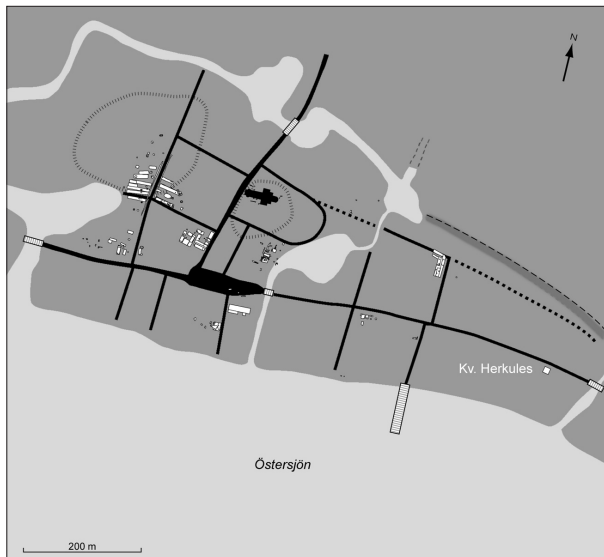
synintryck. I sin grundform har Trelleborgs stadsplan gemensamma drag med många av de högmedeltida köpstäder som i en eller annan form kom att ingå i det hanseatiska nätverket. Skillnaderna mellan städerna består snarast av gradskillnader i komplexitet beroende på storlek och geografiska förutsättningar.

Val av byggnadsmaterial och teknik är inte enbart en ekonomisk fråga. De utgör även människors val i utformandet av sin omgivning. Det blir ett uttryck, ett uttalande om någonting. I kvarteret Herkules har man uppenbarligen velat ge ett intryck av att byggnaderna uppförts på, det som senare kallas, «gott köpstadsvis» och som kodifierats genom lagtexter på 1500-talet (Larsson 2006b:266 ff och där anf. litt.).

I kvarteret Herkules fanns spår efter ett agerande som upprepats genom tidens lopp och som funnits med redan från stadens grundläggning under 1240-talet. Man hade använt olika former av grundläggning för fram- och baksidan av de hus som låg ut mot Algatan. Fasaderna ut mot gatan har varit tyngre och mera påkostade, uppförda i fackverksteknik med tegel i facken. In mot gården har däremot grundläggningen varit enklare och avpassad efter betydligt lättare väggkonstruktioner. I flera fall förefaller det att ha rört sig om lerklinad risflätning. Fasaderna ut mot Algatan kan närmast liknas vid kulisser (Larsson 2004).

Det handlar om en vilja att exponera en uppfattning om sin miljö. Exponeringen har varit riktad både «inåt», för att visa och bekräfta att man delat uppfattningar och värderingar och «utåt», gentemot de som besökt staden. Genom sättet att bygga har man exponerat en uppfattning om den urbana livsstilen som något eftersträvansvärt i sig själv. Detta kulturella kapital har man delat med invånarna i en rad andra nordvästeuropeiska städer snarare än med människor i sin närmaste omgivning.

Kvarteret Herkules läge, alldeles invid stadens östra infart, är i det här sammanhanget betydelsefullt (Fig. 7). Hur infarten sett ut vet vi inte i detalj. Över Österbäck har funnits en «Österbro» och en «Östre port». Stadsporten har varit både en påtaglig och en symbolisk gränsövergång som sorterat, styrt och övervakat tillträdet in i staden. Det är här man tagit

Figur 7. Trelleborgs medeltida stadsplan. Fig. Henrik Pihl UV Syd.

upp tull och på så sätt ytterligare understrukit den juridiska skillnaden mellan stad och land. Varken porten eller stadens vall behöver ha utgjort imponerande arkitektur, vi vet till exempel inte om det funnits något porttorn. Det väsentliga har varit avgränsningen, inte dess arkitektoniska utformning. Avgränsningen har funnits där i alla fall. Detta var punkten där staden började och slutade.

När besökaren trätt in i staden har man befunnit sig på Alkatan. Gatan var ett scenrum som gav anvisningar om agerande, kanaliserade rörelseriktningar, anvisade mötespunkter och handlingars ordningsföljd. Gatan ordnar också synintrycken, eftersom man bara kan se i dess längdriktning. I Trelleborg har man till fullo utnyttjat den möjlighet som funnits i att skapa axialitet: en tvingande längdriktning för både rörelse och synintryck. Detta kan skapa både en känsla av kontroll och överblick – för invånarna, men också en känsla av osäkerhet – hos besökaren. Axialitet kan skapas både för att dölja och tydliggöra verksamhet. Exempelvis har köpenskapen fått försiggå längs «torffgadens» axel, under insyn, medan boendet varit skyddat från inblick. Vidare har tvärgatorna anslutit mer eller mindre vinkelrätt mot huvudgatan, vilket anvisat mötesplatser.

I det medeltida Trelleborg har besökaren, via Alkatan, letts fram till «Gamla torg» och stadens rådhus. De institutioner som getts framträdande lägen har varit torget och rådhuset, inte kyrkan. Exponeringen av torget och rådhuset har uttryckt andra styrkeförhållanden än de som var vid handen i Lund under 1100-talet. Det var det merkantila inte det andliga som var väsentligt.

Gatunätet har varit något helt annat än byarnas öppna bygator vilka haft andra betydelser. Det är i detta sammanhang som fasaderna bokstavligen spelat sin roll. Alkatans betydelse har understrukits av sin stenläggning och av sin inramning: husfasaderna. Tillsammans har de skapat det reglerade urbana rummet som skiljt sig från byarnas landskap. Den kan uppfattas som ett slags norm för att skapa förväntningar på agerande. Det urbana rummets utformning har fungerat som en distinktion gentemot människorna från de omgivande byarna och understrukit att staden varit «en annan plats». Distinktionen har inte syftat till att utestänga, staden och landsbygden har utgjort ett ekonomiskt sammanhang som delar i samma landskap. Som delar i ett komplext nätverk har stads- och bybor samverkat och behövt varandra. Artikuleringen av det urbana rummet kan i stället tolkas som ett tydligt uttryck för det framväxande borgerskapets aspiration på en självständig plats i medeltidens sociala ordning.

De sociala relationerna var inbäddade, eller förankrade, i landskapet. Det finns många betydelsebärande element som medverkat till att upprätta och upprätthålla det konceptuella landskapet. De medeltida avbildningarna av städer hade en närmast standardiserad karaktär där vissa element, som muren eller skyltar, var närmast emblematiska. I exemplet Trelleborg är det återgivningen av bebyggelsen – tät med propra fasader – och broläggningen av gatumarken som spelat denna roll. Gatufasaderna, stenläggningen, kyrkornas och torgets placering har utgjort konkreta uttryck för staden som idé och invånarnas sociala ambitioner. Det är alltså inte ägnat att förvåna att de rörelsemönster som skapats i stadsplanen leder fram till rådhuset, det starkaste uttrycket för det kommunala självstyret. Att vägen fram till rådhuset kantats av imponerande fasader har därför spelat stor roll. Köpstaden framställdes som borgerskapets arena och förväntningssystem (Larsson 2006b:272 ff och där anf. litt.).

Det disciplinerande förväntningssystemet har antagligen inte upplevts som tvingande eller ens märkbart utan snarare som en del av en egen definition av sig själva som just stadsbor, som del i en föreställd gemenskap. Den byggda omgivningen instruerade agerandet och skapade en social praktik som i det här fallet skiljde sig från den agrara.

Det förefaller inte att ha funnits några problem rörande avsikt och genomförande när Trelleborg grundlades. Undersökningsresultaten från kvarteret Herkules tyder snarare på en hög grad av acceptans och samstämmighet mellan olika grupper av människor. Grundläggning och utformning av hela stadsområdet ger intryck av att ha gått fort, det vill säga under loppet av en generation.

En form av målgemenskap tycks alltså ha funnits mellan de inblandade grupperna. Man kan ställa detta i kontrast till vad som förefaller vara en långsammare etablering i en annan 1200-talsstad, nämligen Malmö. Resultaten från undersökningen 2004 i kv. Liljan i stadens västra del tyder på en mera långsam tillväxt. Målgemenskapen förefaller att ha varit svagare i Malmö, eller annorlunda i jämförelse med Trelleborg. Om vi med förenkling menar att gestaltningen av Lund under 1100-talets inledning styrdes uppifrån, Trelleborg präglades av tydlig målgemenskap med investeringar underifrån, har arkeologiska undersökningar i kv. Liljan i Malmö har gett en bild av en annan social dynamik (Larsson 2006a).

Skillnaderna i målgemenskap grundas antagligen i att när Trelleborg grundades var det på en i stort sett nyttjad plats. Så var inte fallet med Malmö. På den strandrevel där staden anlades inleddes någon gång under 1100-talet ett mer kontinuerligt användande i form av ett omfattande sillfiske. Anläggandet av staden utgjorde alltså ett anspråk på ett rum som redan hade skapats, fungerade och hade mening. «Malmö» fanns redan och ingick i byarnas landskap och ekonomiska sammanhang (Anglert 2006b). I och med att strandreveln redan var en betydelsebärande plats fick den laddas om, vilket kanske inte gjordes utan ett visst motstånd.

Undersökningen i kv. Liljan, i korsningen Gråbrödersgatan och Västergatan, visade ett mönster av successiv förtätning som påminde om den i Lund 300 år tidigare. Spåren efter Malmös successiva förtätning i en situation då det fanns färdiga rollmodeller, kan tolkas som uttryck för att den integration som utgjorde en förutsättning för en gemensam självbild gått långsamt, att man under stadens äldre historia haft delvis olika och parallella rumsliga diskurser. Från mitten av 1300-talet kan utvecklingen dock närmast beskrivas som explosionsartad. Under loppet av ett par generationer ökade den byggda ytan. I takt med att köpenskapen flyttat inomhus reducerades utrymmet utomhus, gårdsplanen blev mindre. Den rumsliga organisationen på de undersökta tomterna ändrades från en «öppenhet» till «slutenhet» som, paradoxalt nog, kanske innebar ett ökat publikt liv. Gårdsplanens karaktär av spontan mötesplats minskade. Möjligen har en allt större del av folklivet flyttat ut på gatorna, med andra handlingsmönster som resultat (Mårald 2006).

Efter att den urbana mentaliteten väl skapats tycks den ha fortlevt som en seg struktur. Platströgheten förefaller relaterad till de investeringar som gjorts i såväl ekonomiskt som symboliskt kapital. Denna sega struktur har gjort det möjligt att lägga sig till med nya roller och funktioner. De äldre städerna har funnits kvar även efter att det historiska sammanhang vari de grundades var överspelad. Lund «återskapades» som universitetsstad och Trelleborg som industristad.

Summering

För förståelsen av urbaniseringen generellt vill vi understryka betydelsen av att pröva alternativa perspektiv. Härmed kan nya aspekter på urbaniteten formuleras och de äldre synsätten luckras upp. Det handlar om att vidga perspektiven och i vissa fall helt enkelt att vända på kikaren. De möjligheter vi främst vill peka på är:

- Ett långt tidsperspektiv (yngre järnålder–nutid).
- En icke-linjär och diskontinuerlig utveckling.
- Ett vidgat aktörsperspektiv.
- En relationell maktförståelse (istället för en enkelriktad).
- Undersökning av landskapets förutsättningar för urbanisering.
- Varje urbant uttryck har haft sin karaktär, varför skillnader bör förtydligas.

Utifrån våra undersökningar i sydvästra Skåne har vi gjort iakttagelser av mera specifik karaktär. För urbaniseringen i området vill vi lyfta fram följande:

- Diskursändringen under slutet av 900-talet var reaktiv. Det var de äldre centralområdena som genomgick en kvalitativ förändring och fick ett helt nytt betydelseinnehåll. 1200-talet innebar en aktiv diskursändring avhängig de existerande styrkeförhållandena.
- Bebyggelse- och infrastruktur har utgjort ett ramverk som man ogärna har brutit. Trots ett kvalitativt, helt olika, betydelseinnehåll har Lund lokaliserats till närheten av Uppåkra, dock inte på samma plats.
- Diskussionen kring det tidiga, säsongsmässiga fiskets eventuella samband med urbaniseringen måste fördjupas. Fisket längs kusterna förefaller ha uppstått mer eller mindre spontant. Fiskelägen har skapats utifrån en varierande rumslig kontext och flera aktörer kan förmodas ha samverkat i tillblivelsen. I några fall har kungamakten kanaliserat ett redan existerande merkantilt flöde genom att grunda städer på redan existerande platser, som exempelvis Skanör, Malmö och Simrishamn. I andra fall har flödet omlokaliseras till helt nya platser, som i fallet Trelleborg.
- En stabil urbanitet förutsätter ett tydligt interagerande med det omgivande landskapet. Städer utan ett bakomliggande landskap, som Skanör och Falsterbo, hade ingen livskraft och föll tillbaka när sillmarknaden upphörde. De lokala variationerna i landskapens sociala relationer kunde förstärka eller försvåra stadens utveckling.
- En social mångfald och målgemenskap har utgjort urbaniseringens förutsättning. När staden etablerats har den expanderat av inre dynamik, något som kanske visas av att de skånska städernas första tillväxtperiod motsvaras av en av kungamaktens svagaste perioder (ca. 1241–1340).

Summary

From an archaeological point of view urbanization may be summarized as a process creating urbanity and urbanism. The way people comprehended and organized the landscape changed during the late Iron Age, which in turn created conditions for a landscape inherent with urbanity. Towns are often explained as a deliberate aim, or as the outcome of one-way power relationships. In our opinion, however, towns are the outcome of much broader processes, involving a wide range of agents with varying and changing objectives. These processes may be studied using a landscape and long-term perspective in combination with detailed analyses of individual towns, and several such studies may be combined to highlight the complexity and diversity of urbanization. To exemplify, we present four case-studies from Scania in southern Sweden, namely the towns and landscapes of Malmö, Trelleborg, Ystad, and Lund.

Litteratur

- Andersson, H. 1971. *Urbaniserade Ortschaften und lateinische Terminologie. Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesens vor 1350*. Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis. Humaniora 6. Göteborg.
- Andrén, A. 1984. *Lund tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museum. Rapport Medeltidsstaden 56. Stockholm.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Nr 13. Malmö.
- Andrén, A. 1998a. Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. I: Thorman, S. & Hagdahl, M. (red.) *Staden himmel eller helvete. Tankar om människan i staden*: 142–184. Stockholm.
- Andrén, A. 1998b. *Världen från Lunds horisont*. Kulturen 1998. En Årsbok till medlemmarna av kulturhistoriska föreningen för södra Sverige: 117–129. Lund.
- Anglert, M. 2003. Uppåkra bland högar, ortnamn och kyrkor. I: Anglert, M. & Thomasson, J. (red.) *Landskapsarkeologi och tidig medeltid – några exempel från södra Sverige*. Uppåkrastudier 8. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 41: 115–144. Stockholm.
- Anglert, M. 2006a. Landskapets urbanitet. I: Larsson, S. (red.) *Nya stadsarkeologiska horisonter*: 229–269. Stockholm.
- Anglert, M. 2006b. Landskapets Malmö. I: Larsson, S. (red.) *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö*: 30–47. Stockholm.
- Anglert, M., Larsson, S., Mogren, M. & Söderberg, B. 2006. Att lägga ut diskursen i landskapet. I: Larsson, S. (red.) *Centraliteter. Människor, strategier och landskap*: 13–50. Stockholm.
- Becker, N. & Anglert, M. 2006. Före Ystad. I: Larsson, S. (red.) *Centraliteter. Människor, strategier och landskap*: 113–166. Stockholm.
- Bradley, R. 2002. *The Past in prehistoric Societies*. London & New York.
- Cinthio, E. 1975. Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne. I: *Ale – tidskrift för Skåneland 1975 nr. 1*: 1–10.
- Christophersen, A. 1997. Byer? Hvilke byer? Tanker om byutvikling i Norge i middelalderen. *META 1997 nr. 4*: 3–20.
- Christophersen, A. 2000. Byen er død. Så hva gjør vi med historien? *META 2000 nr. 2*: 3–15.
- Dahl, S. 1942. *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar 17. Lund: Lunds universitet.
- Eriksdotter, G. 1994. *Stortorget, Lund*. Stratigrafisk berättelse. Arkeologiska rapporter från Lund, nr 7. Lund.
- Eriksen, T. H. 2003. *Etnicitet och nationalism*. Nora.

- Ersgård, L. & Hällans A-M. 1996. *Medeltida landsbygd. En arkeologisk utvärdering – Forskningsöversikt, problemområden, katalog*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr. 15. Stockholm.
- Fabeck, C. 1993. Skåne – et kulturelt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden. *TOR* 25: 201–245.
- Habermas, J. 1994. *Samhällsvetenskapernas logik*. Göteborg.
- Helgesson, B. 2002. *Järnålderns Skåne. Samhälle, centra och regioner*. Uppåkrastudier 5. Acta archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 38. Stockholm.
- Ingold, T. 1993. The temporality of the landscape. *World Archaeology Vol. 25 No. 2*: 152–174.
- Jacobsson, B. 2003. Trelleborg and the Southern Plain during the iron Age. A study of a coastal area in South-west Skåne, Sweden. I: Larsson, L. & Hårdh, B. (red.) *Centrality – Regionality. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age*. Uppåkrastudier 7. Acta Archeologica Lundensia. Series In 8, No. 40: 191–221. Stockholm.
- Klackenberg, H. 1986. Feodalism i Finnveden: biskop Henrik och Berga. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinhio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1: 339–361. Lund.
- Larsson, S. 2000a. *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890–1990*. Archaeologica lundensia. Investigationes de antiqvitatibus urbis Lundae IX. Lund.
- Larsson, S. 2006a. Stadsarkeologiska synsätt. I: Larsson, S. (red.) *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö*: 12–29. Stockholm.
- Larsson, S. 2006b. Gestaltningen av några skånska städer. I: Larsson, S. (red.) *Centraliteter. Människor, strategier och landskap i ett långt tidsperspektiv*: 167–292. Stockholm.
- Lefebvre, H. 1991 (1974). *The Production of Space*. Oxford.
- Lihammer, A. 2003. Kungen och landskapet. Förändringar i västra Skåne under sen vikingatid och tidig medeltid. I: Anglert, M. & Thomasson, J. (red.) *Landskapsarkeologi och tidig medeltid – några exempel från södra Sverige*. Uppåkrastudier 8. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 41: 71–114. Stockholm.
- Magnusson Staaf, B., Eriksdotter, G. & Larsson, S. 1996. The Street as Monument. *Lund Archaeological Review* 1995: 35–51.
- Märåld, I. 2006b. En parkeringsplats på gamla Väster. I: Larsson, S. (red.) *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö*: 150–169. Stockholm.
- Olivier, L. C. 1999. Duration, memory and the nature of the archaeological record. I: Gustafsson, A. & Karlsson, H. (red.) *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. Gotarc Series A vol 3: 529–535. Göteborg.
- Tesch, S. 2000. Det sakrala stadsrummet – den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna. *META* 2000 nr. 1: 3–26.